

Filozofia andragogiki. Aksjologiczne podstawy edukacji dorosłych

W kształceniu dorosłych zarówno na studiach stacjonarnych, jak i niestacjonarnych, a także na studiach podyplomowych ma swoje praktyczne zastosowanie andragogika. Teoria edukacji dorosłych w sposób istotny uzupełnia teorię edukacji dzieci (dosł.: paidagogikę) i teorię edukacji młodzieży (hebagogikę), stanowi naturalną ich kontynuację. Należy jednak zastanowić się nad podstawami samej andragogiki jako poddyscypliny pedagogicznej, a w tym celu przydatną staje się filozofia (filozofia wychowania¹) i jej narzędzia badawcze (metanaukowe)². Andragogika jako ważna część pedagogiki posiada własną teorię i praktykę. Pomiedzy ciągle rozbudowywaną teorią a rozwijającą się praktyką zachodzą rozmaite relacje. Z jednej strony (*a priori*), teoria wpływa na praktykę andragogiczną, a z drugiej strony (*a posteriori*), praktyka³ wpływa na teorię andragogiki, tj. wtedy, kiedy teoria staje się podsumowaniem dotychczasowych, faktycznych działań, doświadczeń w sferze edukacji dorosłych. Sergiusz Hessen nazywał pedagogikę filozofią stosowaną (w zakresie wychowania)⁴. Idąc za myślą Hessenowską, można andragogikę nazwać filozofią stosowaną do edukacji dorosłych. Aplikacja filozofii do wychowania dorosłych ma swoje racjonalne podstawy. Filozofię w wychowaniu umysłowym uwzględniał także np. Stefan Szuman⁵, pisząc o wychowaniu dorosłych w

¹ Barbara Kiereś, *Wychowania filozofia*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 9, wyd. Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2008, s. 857-864.

² Stanisław Kamiński, ks., *Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, wyd. 3., uzup., Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1981, s. 335, seria: Rozprawy Wydziału Filozoficznego, nr 35; Stanisław Kamiński, ks., *Jak filozofować? Studia z metodologii filozofii klasycznej*, do druku przygotował Tadeusz Szubka, wyd. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1989, s. 407, *Pisma wybrane*, t. 1, seria: Rozprawy Wydziału Filozoficznego, nr 48; Stanisław Kamiński, ks., *Filozofia i metoda. Studia z dziejów i metod filozofowania*, do druku przygotował Józef Herbut, wyd. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1993, s. 201, *Pisma wybrane*, t. 2, seria: Prace Wydziału Filozoficznego, nr 52; Stanisław Kamiński, ks., *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, do druku przygotował Andrzej Bronk, wyd. 4., popr., Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1992, s. 384, *Pisma wybrane*, t. 4, seria: Prace Wydziału Filozoficznego, nr 54; Władysław Stróżewski, *Wielość nauk i jedność wiedzy*, „Acta Universitatis Iagellonicae”, r. 10: 1993, nr 8 (167), 31 maja 1993, s. 10-12.

³ Stanisław Kamiński, ks., *A priori — a posteriori*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 1, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2000, s. 304-305.

⁴ Barbara Kiereś, *Hessen Sergiusz*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 4, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2003, s. 413-414.

⁵ Stefan Szuman, *Plastyczność psychiki dorosłych*, „Praca Oświatowa. Miesięcznik”, r. 1: 1935, nr 6-7, s. 289-295; Stefan Szuman, *Afirmacja życia jako problem wychowania dorosłych*, [z oryginału niemieckiego przetłumaczyła Wanda Marokini], „Praca Oświatowa. Miesięcznik”, r. 2: 1936, nr 3, s. 129-142; Stefan Szuman, *Filozofia a wychowanie dorosłych*, „Praca Oświatowa. Miesięcznik”, r. 3: 1937, nr 2, s. 65-80; Stefan Szuman, *Czy filozofia jest potrzebna? (Z portretem i życiorysem Autora)*, nakł. Lwowska Biblioteczka Pedagogiczna, druk. Nowa Drukarnia Lwowska, Lwów 1938, seria: Licealna Biblioteczka Filozoficzna, t. 15, s. 30. Por. także: Marek Mariusz Tytko, *Szuman Stefan Bolesław Teodor*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 9, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2008, s. 312-314; Marek Mariusz Tytko, *Artysta a wychowawca w koncepcji Stefana Szumana*, [w:] *Intersubiektywność sztuki w recepcji i tworzeniu. Diagnoza, edukacja, wsparcie rozwoju. Praca zbiorowa*, pod red. Katarzyny Krasoń, Beaty Mazepy-Domagwały i Arkadiusza Wąsińskiego, wyd. Centrum Ekspresji

kontekście filozofii życia, plastyczności psychiki osób dorosłych i pytając retorycznie czy filozofia jest potrzebna w wychowaniu, zwłaszcza młodzieży akademickiej studiującej pedagogikę? Także relacja: wychowawca — artysta, opisywana przez S. Szumana, wchodzi w zakres problematyki andragogicznej, zwłaszcza w kształceniu (doksztalcaniu) i wychowaniu dorosłych nauczycieli, specjalistów edukacji artystycznej, animacji społeczno-kulturowej, pedagogów-resocjalizatorów przez sztukę oraz innych osób⁶. Również jeden z głównych twórców pedagogiki kultury — Eduard Spranger akcentował zagadnienia edukacji dorosłych w kontekście filozoficznym⁷. Pedagogika kultury dorosłych łączy w sobie pedagogikę kultury oraz andragogikę, stąd można mówić o andragogice kultury jako o dziedzinie pośredniej między dwoma ww. pokrewnymi sferami badawczymi w pedagogice, opierającej się w swojej podbudowie teoretycznej o filozofię.

Na zadania i cele współczesnej edukacji dorosłych, w tym także na struktury i funkcje związane ze współczesnymi, ciągle zmieniającymi się, nowymi wyzwaniami niesionymi przez rozwijającą się cywilizację i kulturę, należy spojrzeć z dystansem filozoficznym, pokazując szersze podstawy aksjologiczne i antropologiczne andragogiki, które nie zawsze są należycie akcentowane przez badaczy z różnych ośrodków akademickich.

Ewolucja form, treści, organizacji i metodyki edukacji dorosłych — da się uchwycić głębiej, w sposób ogólny, z punktu widzenia filozofii edukacji. Szczegółowe uwarunkowania edukacji dorosłych, stymulatory i bariery, nadto sposoby pokonywania trudności, ograniczeń wychowania i kształcenia akademickiego osób dorosłych — wpisują się w ogólny schemat filozofii przy zastosowaniu jej do andragogiki.

Wśród podmiotów występujących w sferze szeroko rozumianej oświaty dorosłych są nie tylko nauczyciele (nauczyciele akademicki, oświatowcy itd.), słuchacze, studenci (uczący się i wychowujący się, nauczani i wychowywani dorośli), ale także i media⁸ (publiczne, społeczne)

Dziecięcej przy Bibliotece Śląskiej, Wyższa Szkoła Administracji, Bielsko-Biała — Katowice 2009, s. 304-309; Marek Mariusz Tytko, *Stefana Szumana koncepcja wychowania przez sztukę*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków [w druku].

⁶ Lucjan Toros, *Sztuka i wychowanie dorosłych (wybrane zagadnienia)*, wyd. „Ypsilon”, Warszawa 1999, s. 224; Adam Horbowski, Jerzy Potoczny (red.), *Edukacja i animacja społeczno-kulturalna dorosłych (diagnoza — potrzeby — prognozy)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007, s. 551.

⁷ Sang O-Lee, *Eduard Sprangers Beitrag zur Theorie der Erwachsenenbildung*, Eberhard-Karls-Universität, Tübingen 1994, s. VII, 150.

⁸ Adam Lepa, bp, *Mass media i tożsamość Polaków*, wyd. Tygodnik Katolicki Niedziela, Częstochowa 1996, s. 71, zeszyt „Niedzieli”, nr 1; Adam Lepa, bp, *Świat manipulacji*, wyd. 1., Tygodnik Katolicki Niedziela, Częstochowa 1995, s. 230; seria: Biblioteka „Niedzieli” nr 18; tenże, *toż*, wyd. 2. poszerz., wyd. tenże, Częstochowa 1997, s. 253, seria: Biblioteka „Niedzieli”, nr 40; Adam Lepa, bp, *Manipulowanie człowiekiem jako problem współczesnej pedagogii*, „Ethos”, r. 1992, nr 1; Adam Lepa, bp, *Pedagogika mass mediów*, wyd. 1., Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1999, s. 248, tenże, *toż*, wyd. 2. poszerz., wyd. toż, Łódź 2000, s. 255; Adam Lepa, bp, *Media i postawy*, wyd. Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 2001, s. 141; Adam Lepa, bp, *Funkcja logosfery w wychowaniu do mediów*, wyd. Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 2003, s. 262; tenże, *toż*, wyd. 2. popr. wyd. toż, Łódź 2006, s. 264; Adam Lepa, bp, *Mechanizmy propagandy*, wyd. Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, Radom 2003, s. 13; Adam Lepa, bp, *Świat propagandy*, wyd. 1., Tygodnik Katolicki Niedziela,

świadomie prowadzące w ramach misji publicznej i społecznej — procesy nauczania i wychowywania społeczeństwa na skalę masową, a przynajmniej postulatywnie — media, które to czynić powinny, bo są ustawowo zobligowane do pełnienia funkcji edukacyjnej wobec społeczności wszystkich obywateli. Z tego powodu media są obiektem badań z zakresu pedagogiki społecznej. Inną rzeczą jest, czy media wychowują czy deteriorują społeczność⁹ i powody, dla których to czynią? Nauczyciele akademicki są wpisani z istoty swojej w proces społecznej misji edukacyjnej dorosłych. Kształcenie i wychowanie studentów, słuchaczy na wyższych uczelniach jest ważną częścią edukacyjnej misji spełnianej wobec społeczności. Misyjność edukacji dorosłych wynika z określonych podstaw filozoficznych, z teorii wartości¹⁰ i teorii dóbr, z filozoficznych założeń transcendentálnych — urzeczywistniania prawdy, dobra i piękna w drugim człowieku, także w człowieku dorosłym. Edukacja dorosłych służy człowiekowi, aby uczynić go lepszym, mądrzejszym, piękniejszym duchowo (bogatszym wewnątrznie). Człowiek mądry to człowiek niosący w sobie znajomość prawdy (wiedzę, rozumianą jako zgodność poznania z rzeczywistością), umiejętność czynienia dobra, dążący do piękna duchowego i doskonałości — taki człowiek niewątpliwie jest wzorem osoby pięknej, dobrej i prawdziwej. Andragogika adekwatnie opisująca cele wychowania dorosłych nie może pominąć ww. istotnych wymiarów człowieczeństwa, akcentowanych przez społeczną i humanistyczną pedagogikę kultury, przez filozofię i teologię. Pedagogika kultury dorosłych jest wpisana w filozofię kultury, filozofię człowieka, filozofię wartości (dóbr), filozofię wychowania. Andragogika kultury jest częścią pedagogiki kultury, a jako taka wpisuje się w filozofię, z której korzysta, którą aplikuje do edukacji dorosłych.

Wszelkie zagadnienia szczegółowe, takie jak np. edukacyjne sposoby budowy społeczności obywatelskiej, tworzenia kapitału intelektualnego w kraju, jakość i poziom oraz efekty społeczne edukacji dorosłych, kierunki rozwoju i doskonalenia andragogiki, poziom i kierunki rozwoju refleksji nad edukacją dorosłych itd. — zależą od ogólnego spojrzenia na całość zagadnienia, a takiego najogólniejszego spojrzenia nie daje żadna ze szczegółowych dziedzin pedagogicznych. Owo spojrzenie ogólne daje andragogice tylko filozofia, rozumiana klasycznie jako podstawa wszystkich nauk szczegółowych, jako „królowa nauk”. Założenia, cele, funkcje i wyzwania współczesnej edukacji dorosłych wynikają z przyjętej filozofii, której częścią jest antropologia filozoficzna, aksjologia i filozofia wychowania. Z adekwatnego

Częstochowa 2006, s. 183, seria: Biblioteka „Niedzieli” nr 7.

⁹ Marek Mariusz Tytko, *Media w wychowaniu (ujęcie aksjologiczne)*, „Wychowawca. Miesięcznik Nauczycieli i Wychowawców Katolickich”, r. 2008, nr 12 (192), s. 5-6.

¹⁰ Stanisław Kamiński, ks., *Jak uporządkować rozmaite koncepcje wartości? [w:] O wartościowaniu w badaniach literackich. Studia*, pod redakcją Stefana Sawickiego, Władysława Panasa, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1986, s. 7-22, bibliografia w przypisie. Dzieło wydane następnie: tenże, *toż*, [w:] tenże, *Jak filozofować?*, wyd. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1989.

uchwycenia pełnej prawdy o człowieku wynika prawidłowe ujęcie dóbr i wartości, a z adekwatnie opisanej, zanalizowanej i wyjaśnionej ze zrozumieniem sfery dóbr (dóbr-celów) i wartości (dóbr-środków), wynika wychowanie, w tym — wychowanie dorosłych. W istocie bowiem centralnym zagadnieniem andragogiki nie jest samo kształcenie czy samo wychowanie, ale człowiek i jego dobro (wartości „ludzkie”). Edukacja dorosłych, obejmująca wszelkie procesy kształceniowe i wychowawcze, wychodzi od człowieka i jego dobra, służy człowiekowi i jego dobru. Celem i zadaniem andragogiki jest dobro człowieka dorosłego, dobro we wszystkich postaciach. Drogą pedagogiki, w tym także — drogą andragogiki, jest człowiek i jego dobro. Andragogika koncentruje się wokół celu antropicznego, czyli jest w zasadzie antropocentryczna, antropogogiczna, antropologiczna (antropoznawcza), bo zajmuje się człowiekiem i stąd wynika jej humanizm. Teleologiczne uwarunkowania andragogiki wynikają z filozofii człowieka, bo celem jest człowiek: dobry, mądry, znający prawdę o sobie samym, umiejący służyć sobie oraz innym poprzez dobro, prawdę, piękno. W andragogice nie możemy zapominać o człowieku, o jego naturze i aksjologicznej strukturze wewnętrznej¹¹, którą opisał np. Władysław Stróżewski.

Realistyczne spojrzenie na edukowanego człowieka dorosłego uwzględnia zarówno jego silne, jak i słabe strony. Uwarunkowania społeczne, psychologiczne, ekonomiczne, egzystencjalne, religijne itd., jednym słowem — wszelkie uwarunkowania kulturowo-cywilizacyjne, rzutują na sposoby zachowania się ludzi dorosłych: wychowawców i wychowanków, uczących i nauczanych, a co za tym idzie — na sposoby oddziaływań andragogicznych, u podstaw których zawsze jest obraz człowieka jako osoby integralnej, istoty duchowo-psychiczno-cieleśnej¹², jednostki złożonej a zarazem jednolitej substancjalnie i skomplikowanej wewnętrznie. Aksjologiczne podstawy edukacji dorosłych można wywieść z filozofii realistycznej (realizm metafizyczny) czy fenomenologii realistycznej (realizm fenomenologiczny). Nieredukcjonistyczna filozofia całościowo opisująca, analizująca, wyjaśniająca ze zrozumieniem osobę człowieka — gwarantuje zbudowanie nieredukcjonistycznej teorii dobra (wartości) i nieredukcjonistycznej teorii wychowania (w tym: nieredukcjonistycznej andragogiki, uwzględniającej całościowo człowieka dorosłego, w pełni jego człowieczeństwa). Skoro celem i zadaniem andragogiki jest człowiek i dobro człowieka, to środki do tego celu są i mają być godziwe, odpowiadające przyrodzonej godności ludzkiej, danej

¹¹ Władysław Stróżewski, *Aksjologiczna struktura człowieka*, „Kwartalnik Filozoficzny”, t. XXVI: 1998 zeszyt 4, s. 21-46. Artykuł ten ukazał się także pt. *Aksjologiczna struktura człowieka. Zarys problematyki* [w:] *Posługa myślenia. Materiały z sympozjum, 17 listopada 1997*, red. Beata Kałęba, Szczepan Całek, wyd. Bratnia Pomoc Akademicka im. Św. Jana z Kęt „Cantianum”, Kraków 1998, s. 51-61.

¹² Andrzej Maryniarczyk SDB, Katarzyna Stepien (red.), *Dusza. Umysł. Ciało. Spór o jedność bytową człowieka*, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2007, s. 522.

nam z natury. Można powtórzyć za Władysławem Stróżewskim, parafrazując jego teksty, że człowiek jest nie tylko tym, kim jest, ale także tym, kim chce być, kim być pragnie i kim zamierza zostać, tj. człowiek jest także tym, kim ma rozumną wolę być (racjonalizm, woluntaryzm). Człowiek jest bytem złożonym substancjalnie, w którym duchowość jest formą, a cielesność — materią (w myśl podstawowej, klasycznej zasady hylemorfizmu). Andragogika zasadniczo nie ma wpływu na kształtowanie się cielesności człowieka (organizmu ludzkiego), bo sfera ciała jest uwarunkowana biologicznie. Jednak pedagogika, w tym — andragogika, ma wpływ, mniejszy lub większy, na sposoby przejawiania się duchowości ludzkiej w kulturze, może służyć świadomą pomocą w kształtowaniu się ludzkiego ducha u dorosłych osób, czyli formować ich kulturę. Duchowość i psychiczność ludzka — są w procesie ciągłego doskonalenia się, w procesie zmiany, dzięki temu mogą także urzeczywistnić się zmiany w kulturze, będące wtórnie konsekwencją, implikacją świadomych zmian duchowych, w skali makro — chodzi o rozwój społeczny (dynamikę społecznej świadomości), w skali mikro — chodzi o świadomy rozwój indywidualny danej osoby ludzkiej, zawsze ku dobru, prawdzie, pięknu. Andragogika przeciwstawia się deterioryzacji, demoralizacji, zepsuciu moralnemu człowieka (także społecznej deterioryzacji medialnej) i wskazuje drogi naprawy ludzi, którzy wskutek słabości własnego ducha, psychiki, są zagubieni, niedoskonali, nie potrafią zaś sami wyjść ze swego stanu, bo potrzebują pomocy andragogicznej dla właściwego postępowania na drodze harmonijnego wzrostu duchowego, zwiększenia własnej integralności psychicznej, rozwoju moralnego, wzrastania w dobru, prawdzie, pięknie. Centralnym zagadnieniem pracy andragogicznej jest duch ludzki, tj. duchowość człowieka dorosłego, będące jedynym źródłem rozwoju kulturowego. Chodzi o subiektywnego ducha ludzkiego, ujawniającego się obiektywnie poprzez kulturę, w swojej formie uchwytnego dzięki filozofii realistycznie ujmującej byt w kontekście kulturowym. Nie da się racjonalnie zanegować istnienia duchowości, ducha ludzkiego, bez szkody dla ukazania człowieczeństwa w jego pełni. Jak powiedział Władysław Stróżewski, „człowiek istnieje wartościowo”, co można rozumieć także w sposób następujący: „człowiek istnieje duchowo”, bo wartości (dobra) są aspektem bytu uchwytnym dzięki ludzkiej duchowości. Tylko człowiek spośród istot żyjących na ziemi jest świadomy istnienia bytu (samoświadomy) wraz z transcendentalnymi aspektami bytowymi: dobrem, prawdą, pięknem. Człowiek jest świadom wartości (dóbr), a więc np. także miłości (roztropnej troski o dobro innego), świętości (wewnętrznemu doskonaleniu się ku Dobru), sprawiedliwości (roztropnego traktowania dóbr z uwagi na osobę ludzką), wolności (odpowiedzialnego wyboru dobra przez wolę ludzką) itd. Redukcja duchowości do psychiczności jest błędem logicznym i rzeczowym

(tzw. błędem antropologicznym¹³), ponieważ zwierzęta wyższe także posiadają psychikę, a nie są samoświadome dóbr (czy wartości): prawdy, dobra, piękna (czy miłości, świętości, sprawiedliwości, wolności itd.), nie tworzą kultury *sensu stricto*. Zwierzęta nie mają duchowości, duchowości właściwej tylko człowiekowi. Tylko i wyłącznie duchowość ludzka jest zdolna do tworzenia kultury i jej rozwoju, stąd duchowość jest warunkiem *sine qua non* rozwoju społecznego w ogóle. Z tego punktu widzenia każdy rozwój społeczny jest uwarunkowany kulturowo świadomością i samoświadomością w danej społeczności osób, np. w danym narodzie rozumianym jako wspólnota duchowa miejsca.

Należy w andragogice unikać błędu redukcjonizmu, który wskutek przyjęcia perspektywy *stricte* materialistycznej redukuje człowieka do jego struktur biologicznych, a psychikę pojmuje wyłącznie jako funkcję mózgu, nie uwzględnia natomiast kulturotwórczej duchowości. Tego typu redukcjonizm prowadzi do behawioryzmu w wychowaniu dorosłych, które przestaje być „wychowaniem” a staje się „tresurą” (na zasadzie: bodziec — reakcja, albo na zasadzie: reakcja niewłaściwa — kara, reakcja właściwa — nagroda itd.), co zaprzecza wszak godności osobowej człowieka wskutek manipulacji człowiekiem (człowieka-osobę traktuje się jako przedmiot do manipulacji bodźcowo-reaktywnej: manipuluje się nim za pomocą kary albo nagrody). Tego typu redukcjonistyczne podejście zaprzecza także sferze wartości (dóbr), jakie człowiek w sobie nosi. Współczesne mass-media prywatne, nastawione reklamę i maksymalizację zysku, często redukuje człowieka dorosłego do roli tresowanego zwierzęcia na zasadzie: bodziec-reakcja, aby poprzez psychomanipulację i socjomanipulację wymusić na człowieku określone zachowania (np. zakup określonego produktu). Tego typu działania psycho- i socjomanipulacyjne stoją w sprzeczności z przyrodzoną godnością człowieka, którą respektuje pedagogika, z andragogiką włącznie. Godność ludzka nie jest tylko wytworem kultury, lecz istnieje z natury, ma swoją przyczynę celową w człowieczeństwie samym, które jest kulturotwórcze z istoty swojej, wszak człowiek ma naturę kulturotwórczą, a kultura bynajmniej nie jest naturotwórcza. Odpowiedzialny andragog nie ignoruje przyrodzonej godności ludzkiej jako podstawy do wychowania dorosłych.

Byt ludzki jest z natury bytem złożonym, obdarzonym godnością i wolnością wyboru dobra. Byt ludzki realizuje się w aktach, tj. w konkretnych czynach, decyzjach, słowach, myślach itd., w ramach swojej możliwości danej z natury. Człowiek z natury dąży do własnego dobra, albo do tego, co za dobro uważa, oraz do dobra innych, albo też do tego, co uważa za dobro innych, z własnego, subiektywnego punktu widzenia. W perspektywie całości jako

¹³ Andrzej Maryniarczyk SDB, Katarzyna Stępień (red.), *Błąd antropologiczny*, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2003, s. 407.

społeczność człowiek realizuje obiektywne dobro, chyba że zaneguje własną naturę ludzką i wtedy realizuje zło społeczne (np. wojna, ludobójstwo). Błędne postępowanie wobec człowieka spowodować może, iż zaczyna on opacznie pojmować własne dobro jako działanie na szkodę innych ludzi. Np. kiedy złodziej działa na rzecz własnego wzbogacenia się (własnego dobra) kosztem okradania innych (szkody innych), wtedy mamy do czynienia ze złem (brakiem dobra, „przeciwieństwem” dobra). W andragogice chodzi o to, aby każdy człowiek dorosły, zdolny do rozumienia, zrozumiał i był świadomy, czym jest dobro, czym jego własne dobro, dobro innych i dlaczego nie można uznać za dobro czynów godzących w dobro innego człowieka (w sposób jawny lub ukryty, pośrednio lub bezpośrednio). Dobra są różnego rodzaju, zatem przez termin: „dobro” nie należy rozumieć tylko dobra moralnego (czy tylko ‘dobroci’). Andragogika bez teorii dóbr-celów ostatecznych, ku którym dąży człowiek, nadto andragogika bez teorii wartości, czyli bez teorii dóbr-środków, za pomocą których osiąga się wyznaczone dobra-cele, staje się redukcjonizmem, traci swoją podstawową rację bytu: dobro człowieka, które wychowuje.

Duch ludzki jest w stanie pojąć dobro, uchwycić dobro jako aspekt rzeczywistości, w której żyje człowiek. Rozróżniamy, w klasycznej filozofii trzy rodzaje dobra¹⁴:

- 1) dobro właściwe (łac. *bonum honestum*), czyli dobro godziwe, dotyczące najwyższych celów człowieka (duchowych), związanych z rozumem i wolą ludzką (dobra religijne, moralne, poznawcze, dotyczące człowieka jako osoby);
- 2) dobro użytecznościowe (łac. *bonum utile*), czyli dobro użyteczne, pożyteczne dla człowieka, jako przedmiotowe dobro pomocnicze, dobro instrumentalne, służące człowiekowi (np. dobra ekonomiczne czy techniczne lub przyrodnicze, tzw. bogactwa naturalne);
- 3) dobro przyjemnościowe (łac. *bonum delectabile*), czyli dobro dotyczące sfery zmysłowo-uczuciowej, popędowej człowieka, które także jest dobrem służebnym, instrumentalnym, pomocniczym wobec dobra właściwego (duchowego), choć jest w pewnym sensie także dobrem podmiotowym (osoba ludzka doznaje przyjemności, korzystając z tego dobra jako podmiot).

Ów schematyczny podział klasyczny ujmuje dość szeroko wszelkie rodzaje dóbr i adekwatnie opisuje rzeczywistość ludzką, antropicznie, z uwagi na dobro-cel człowieka. Wszak szczegółowe podziały wartości (dóbr-środków) przyjmowane przez filozofów, np. przez fenomenologów takich jak: M. Scheler, R. Ingarden¹⁵, W. Stróżewski¹⁶ i inni¹⁷), nie mają w sobie

¹⁴ Andrzej Maryniarczyk, Paweł Sajdek, *Dobro*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 2, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2001, s. 614-628; Mieczysław A. Krąpiec, *Dobro wspólne*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 2, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2001, s. 628-639.

¹⁵ Roman Ingarden, *Czego nie wiemy o wartościach*, [w:] tegoż, *Przeżycie — dzieło — wartość*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1966. Władysław Stróżewski, *Człowiek i wartość w filozofii Ingardena*, [w:] tegoż, *Istnienie i wartość*, wyd. Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1981, s. 97 i nn.

¹⁶ Władysław Stróżewski, *W kręgu wartości*, wyd. Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1992, s. 175.

¹⁷ Stefan Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1993, s. 164-265, Sergiusz Hessen, *Podstawy pedagogiki*, przekł. Adam Zieleńczyk, wybór i oprac. Wincenty Okoń, wyd. „Żak”,

tej ogólności, która zawarta jest w ww. klasycznym podziale dóbr (*bonum: honestum, utile, delectabile*). Można zatem opierać stosowną teorię andragogiczną na klasycznym podziale dóbr i z ww. ogólnego ujęcia wyprowadzać adekwatne wnioski odnośnie do szczegółowych celów i sposobów edukacji dorosłych, także w kształceniu akademickim.

Filozofia andragogiki, dając aksjologiczne podstawy wychowania dorosłych, umożliwiając budowanie ogólnej teorii andragogicznej, nie może nie uwzględniać klasycznego wzorca teorii dóbr, adekwatnie opisującego rzeczywistość ludzką i obiektywny porządek dóbr, według ich ważności dla człowieka. Oczywiście, każda jednostka ludzka jest wolna jako osoba, zwłaszcza chce być świadomie wolna jako osoba dorosła, ale subiektywny wybór dóbr w ramach tzw. wolnej „opcji” w poszczególnym przypadku dokonany przez konkretną osobę, nie zaprzecza ogólnemu, obiektywnemu porządkowi dóbr, istniejącemu w naturze i z natury, a odnoszącemu się do każdego człowieka bez względu na jego rasę, narodowość, religię, płeć, przynależność państwową, partyjną, posiadany majątek, zawód, wykształcenie, wiek, stan cywilny i rodzinny, głoszone opinie, poglądy polityczne, społeczne itd. Obiektywny, naturalny porządek dóbr może być, w ramach subiektywnych wyborów (subiektywnych opcji) czynionych przez poszczególne osoby: odrzucany, deformowany, przekształcany, zmieniany, redukowany, redefiniowany, ale owe subiektywne przetworzenia (subiektywne performancje aksjologiczne) nie zmieniają ogólnej, obiektywnej hierarchii dóbr, w której dobra niższe są podporządkowane dobrom wyższym (przedmiotowe — podmiotowym, techniczne — etycznym itd.) i wtedy, pod tym warunkiem, człowiek osiąga swoją pełnię, doskonałość, harmonię, zrównoważenie wewnętrzne, jednym słowem: mamy do czynienia z człowiekiem w pełni zintegrowanym, człowiekiem integralnym, o którym mówi współczesna pedagogika humanistyczna, nawiązująca do klasycznych wzorców humanistyki¹⁸.

Filozofia andragogiki nie ogranicza się tylko i wyłącznie do sfery porządku dóbr u człowieka dorosłego, ani do sposobów godziwego osiągania dóbr przez człowieka dorosłego, jednak bez owego centralnego zagadnienia filozoficznego, jakim jest hierarchia dóbr (porządek

Warszawa 1997, s. 438; Bogusław Żurkowski, *Humanizm pedagogiki kultury*, [w:] *Pedagogika kultury — wychowanie do wyboru wartości*, ed. idem, wyd. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2003, s. 13-25; idem, *Wychowanie do wyboru wartości*, [w:] *Wychowanie na rozdrożu. Personalistyczna filozofia wychowania*, red. Franciszek Adamski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1999, s. 145-151; Bogusław Żurkowski, *Aksjologiczne implikacje wychowania*, [w:] *Mysł pedagogiczna przełomu wieków*, red. Tadeusz Aleksander, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2001, s. 149-152; Władysław Cichoń, *Wartości. Człowiek. Wychowanie. Zarys problematyki aksjologicznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1996, s. 180; Katarzyna Wrońska, *Aksjologiczne podstawy zasady naśladowania w wychowaniu*, [w:] *Wartości — społeczeństwo — wychowanie. Studia z pedagogiki społecznej*, red. Franciszek Adamski, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. MCLX, „Prace Pedagogiczne” nr 21, Kraków 1995, s. 103-109; Jadwiga Lach-Rosocha, *Problemy wychowania moralnego w duchu pedagogiki kultury*, [w:] *Pedagogika kultury — wychowanie do wyboru wartości*, red. Bogusław Żurkowski, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2003, s. 37-56.

¹⁸ Henryk Kiereś, *Humanistyka*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 4, wyd. Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2003, s. 639-640.

wartości), nie jest w ogóle możliwe filozoficzne ujęcie edukacji dorosłych, bo centralnym problemem andragogiki nie jest wcale wychowanie czy kształcenie człowieka dorosłego, ale dobro człowieka dorosłego, sam człowiek dorosły jako człowiek-osoba. Wychowanie jest tylko skutkiem ukształtowania (się) naturalnego, obiektywnego porządku dóbr w człowieku, dotyczy obiektywnej hierarchii wartości w człowieku, stąd pomijanie dobra (wartości) w andragogice jest nie tylko niedopuszczalne, ale w zasadzie merytorycznie bezzasadne, relewantnie nieuzasadnione¹⁹. Realistyczno-aksjologiczne podstawy wychowania i kształcenia osób dorosłych nie ograniczają się do wąskiego, choć istotnego, zagadnienia hierarchii wartości. Andragogika korzysta z dorobku filozofii, czerpie z filozofii założenia podstawowe, odnośnie do człowieka i jego dobra lub poszczególnych rodzajów dóbr, aby w sposób właściwy móc definiować, wskazywać cele, przyczyny, środki, metody, sposoby edukacji dorosłych.

Warto przypomnieć klasyczne, Arystotelesowskie rozróżnienie rodzajów przyczyn²⁰, które to rozróżnienie pozwoli andragogice współczesnej dać adekwatną odpowiedź na naukotwórcze pytanie: „dlaczego”? Za Arystotelesem wyróżniamy realistycznie cztery rodzaje przyczyn: 1) sprawczą, 2) formalną, 3) materialną, 4) celową. Ad 1) Przyczyna sprawcza dotyczy sprawcy istnienia, działania, procesu, substancji etc. Ad 2) przyczyna formalna dotyczy formy istnienia, działania, procesu, substancji etc. Ad 3) przyczyna materialna dotyczy materii istnienia, działania, procesu, substancji etc. Ad 4) przyczyna celowa dotyczy celu istnienia, działania, procesu, substancji etc. Owe cztery rodzaje przyczyn dotyczą także człowieka jako osoby. Przenosząc ów klasyczny, Arystotelesowski podział rodzajowo-przyczynowy na grunt andragogiki, otrzymujemy odpowiednio zestaw czterech rodzajów przyczyn działania edukacyjnego (samoświadomego postępowania, tj. procesu wychowywania i nauczania) odnośnie do osób dorosłych. Dzięki wyżej wymienionemu podziałowi — porządkujemy w sposób przejrzysty i całościowy wszystkie zagadnienia andragogiczne, a szerzej rzecz ujmując, całość problematyki pedagogicznej.

W andragogice zatem pytamy:

- 1) o sprawcę (sprawców) samoświadomego działania edukacyjnego: nauczania i wychowania, tj. o przyczynę sprawczą,
- 2) o formę (formy) ww. działania: formy nauczania i wychowania, tj. o przyczynę formalną,
- 3) o materię (materie) ww. działania: materię (treść) nauczania i wychowania (materią są tu wszelkie dobra i wartości, treści dóbr i wartości), tj. o przyczynę materialną,

¹⁹ Stanisław Kamiński, ks., *O uzasadnianiu tez filozoficznych*, „Roczniki Filozoficzne. Filozofia przyrody” [„Annales de Philosophie. Philosophie de la nature”], tom X: 1962, zeszyt 3, wyd. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, s. 37-65.

²⁰ Mieczysław A. Krąpiec, Henryk Podbielski, *Arystoteles*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 1, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2000, s. 344-351.

4) o cel (cele) ww. świadomego działania edukacyjnego: cel nauczania i wychowania, tj. o przyczynę celową.

Dzięki wyżej wymienionej, czterorodzajowej, czteroaspektowej, Arystotelesowskiej, klasycznej teorii przyczyn, uzyskujemy przejrzysty i adekwatny obraz rzeczywistości, w tym także obraz całości edukacji dorosłych. Bez uchwycenia ww. czterech rodzajów przyczyn nie możemy w sposób odpowiedzialny i adekwatny zajmować się rozwojem społecznym, któremu ma sprzyjać i sprzyja edukacja dorosłych (zwłaszcza edukacja ustawiczna, permanentna). Andragogika jest filozofią stosowaną do kształcenia i wychowywania ludzi dorosłych. Bez filozofii, zwłaszcza bez sięgnięcia do klasycznego dorobku myśli starożytnej i średniowiecznej, współczesna andragogika, opierając się tylko na współczesnych, „modnych”, nowych, ale w gruncie rzeczy — redukcjonistycznych kierunkach myślowych, takich, jak np. postmodernizm czy tp., może łatwo popaść w filozoficzny redukcjonizm, co stało się udziałem wielu nurtów nowożytnych, nowoczesnych i ponowoczesnych w pedagogice. Edukacja dorosłych jest jednym z czynników wspierających rozwój społeczny poprzez ustawiczne kształcenie i wychowywanie. Andragogika kultury jest implikacją filozofii, lecz służy człowiekowi i jego dobru właściwemu, godziwemu, podmiotowemu, osobowemu (*bonum honestum*). Z tego powodu m. in. wszelkie kształcenie i wychowanie na studiach (dyplomowych i podyplomowych, stacjonarnych i niestacjonarnych) powinno wpisywać się w kształtowanie dobra właściwego, dobra godziwego w człowieku dorosłym, który ma być nie tylko uczony, ale przede wszystkim — wychowywany (i ostatecznie: wychowany) przez dobra właściwe i dla dobra właściwego w kontekście całości naturalnego, obiektywnego porządku dóbr. Uniwersytet był, jest i nadal powinien być prawdziwą szkołą wychowania²¹ człowieka w człowieku. „Zgodnie z poglądem Arystotelesa, dobro jest celem wszelkiego ludzkiego dążenia. Dobro, które jest celem ostatecznym, może być uznane za źródło szczęścia”²².

W badaniach andragogicznych, podobnie zresztą, jak w pedagogice w ogóle, zawsze niezbędne jest uwzględnienie realizmu, rozumnej metodologii realistycznej, której celem jest prawda obiektywna. Prawda jest to zgodność poznania z rzeczywistością, zgodność rozumu z rzeczą (*veritas est adaequatio rei et intellectus*), jak to ujmują klasyczna filozofia realistyczna, reprezentowana m. in. przez Arystotelesa i Tomasza z Akwinu. Chodzi w andragogice zatem o

²¹ Jacek Woroniecki OP, *W szkole wychowania. teksty wybrane*, Wydawnictwo Fundacja Servire Veritati Instytut Edukacji Narodowej, Lublin 2008, s. 257.

²² Agnieszka Kijewska, *Wprowadzenie*, [w:] Anicjusz Manljusz Sewerynus Boecjusz, *O pocieszeniu, jakie daje filozofia*, przeł. i oprac. Gabriela Kurylewicz i Mikołaj Antczak, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2006, s. 18. Por. także: Arystoteles [Aristoteles], *Etyka nikomachejska*, I, 1097 a-b, przeł., oprac. wstęp D. Gromska, wyd. 1., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1956; wyd. 2., Warszawa 1982. Nowsze wydanie por. Arystoteles, *Etyka nikomachejska; Etyka wielka; Etyka eudemejska; O cnotach i wadach*, przeł. [z grec.] Daniela Gromska, Leopold Regner, Witold Wróblewski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 536, seria: Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 5.

opis, analizę i wyjaśnienie ze zrozumieniem prawdy obiektywnej, która istnieje, niezależnie od subiektywnych aspektów widzenia poszczególnych kwestii przeróżne osoby.

Na pytanie skierowane do mnie w trakcie obrad półplenarnych²³, czy uważam, że poszczególni autorzy referatów (tez), obecni na sali, nie prezentują prawdy, odpowiadam *ad vocem*, że tak nie uważam, ponieważ chodzi mi o generalną zasadę badań naukowych obowiązującą zawsze, a dotyczącą każdego naukowca, a więc także pedagoga-andragoga. Chodzi o przeciwstawienie się współczesnym próbom relatywizacji prawdy (relatywizm epistemologiczny, redukcjonizm epistemologiczny), próbom zastąpienia prawdy obiektywnej poprzez dowolne, subiektywne i niezgodne z rzeczywistością opinie, oceny, ideologie itd., prezentowane np. przez postmodernistów, ale nie tylko przez nich. Zasada obiektywizmu poznawczego jest realistyczną zasadą ogólną, wartą stosowania przez wszystkich andragogów, co więcej – zasadą niezbędną dla nauki i będącą warunkiem rzetelności badań. Andragogika jako nauka nie powinna zapominać o realistycznym ujęciu poszczególnych problemów badawczych.

Abstract (Summary) in Polish / Abstrakt (Streszczenie) po polsku:

Autor w tekście prezentuje współczesną koncepcję filozofii andragogiki. Jego zdaniem filozofia wychowania dorosłych powinna opierać się o założenia tak zwanej lubelskiej szkoły filozofii, realizmu metafizycznego (Arystotelesowskiego i ś. Tomasza z Akwinu) oraz realistycznych elementów teorii dóbr/ teorii wartości (aksjologii).

Słowa kluczowe po polsku / Key words in Polish:

filozofia, kulturoznawstwo, pedagogika, andragogika, antropologia, aksjologia, wychowanie dorosłych, człowiek, etyka, dobro, realizm metafizyczny, lubelska szkoła filozoficzna

Title in English / Tytuł po angielsku:

Philosophy of andragogy : the axiological base of adult education

²³ M.M. Tytko, *O potrzebie realizmu w badaniach andragogicznych*. Głos w dyskusji w debacie półplenarnej pt. „Badania andragogiczne w Polsce w XX i XXI wieku” (I Zjazd Andragogiczny Kraków, Coll. Novum, 23 VI 2009 r.).

Abstract (Summary) in English / Abstrakt (Streszczenie) po angielsku:

The author in his text presents the contemporary concept of philosophy of andragogy. In his opinion, philosophy of adult education should be based on background so called philosophical school of Lublin, metaphysical realism (by Aristotle and St. Thomas Aquinas) and realistic elements of theory of goods (theory of goodness) / theory of value (axiology).

Słowa kluczowe po angielsku / Key words in English:

philosophy, cultural studies, pedagogy, andragogy, anthropology, axiology, adult education, man, ethics, goodness, metaphysical realism, school of philosophy from Lublin,

Bibliografia:

Aristoteles, *Etyka nikomachejska*, przeł., oprac. i wstęp Daniela Gromska, wyd. 1., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1956, s. LXXXV, 511, seria: Biblioteka Klasyków Filozofii; wyd. 2., Warszawa 1982, s. LXXXV, s. 511.

Aristoteles, *Etyka nikomachejska; Etyka wielka; Etyka eudemejska; O cnotach i wadach*, przeł. [z grec.] Daniela Gromska, Leopold Regner, Witold Wróblewski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 536, seria: Aristoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 5.

[**Boecjusz**] Anicjusz Manljusz Sewerynus Boecjusz, *O pocieszeniu, jakie daje filozofia*, przeł. i oprac. Gabriela Kurylewicz i Mikołaj Antczak, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2006, s. 140.

Cichoń Władysław, *Wartości. Człowiek. Wychowanie. Zarys problematyki aksjologicznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1996, s. 180.

Hessen Sergiusz, *Podstawy pedagogiki*, przekł. Adam Zieleńczyk, wybór i oprac. Wincenty Okoń, wyd. „Żak”, Warszawa 1997, s. 438.

Horbowski Adam, **Potoczny** Jerzy (red.), *Edukacja i animacja społeczno-kulturalna dorosłych (diagnoza — potrzeby — prognozy)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007, s. 551.

Ingarden Roman, *Przeżycie — dzieło — wartość*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1966, s. 222.

Kamiński Stanisław, ks., *A priori — a posteriori* (hasło), *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 1, Lublin 2000, wyd. Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, s. 304-305.

- Kamiński** Stanisław, ks., *Jak uporządkować rozmaite koncepcje wartości?* [w:] *O wartościowaniu w badaniach literackich. Studia*, pod redakcją Stefana Sawickiego, Władysława Panasa, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1986, s. 7-22.
- Kamiński** Stanisław, ks., *O uzasadnianiu tez filozoficznych*, „Roczniki Filozoficzne. Filozofia przyrody” [„Annales de Philosophie. Philosophie de la nature”], tom X: 1962, zeszyt 3, wyd. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, s. 37-65.
- Kamiński** Stanisław, ks., *Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, wyd. 3., uzupełn., Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1981, s. 335, seria: Rozprawy Wydziału Filozoficznego, nr 35.
- Kamiński** Stanisław, ks., *Jak filozofować? Studia z metodologii filozofii klasycznej*, do druku przygotował Tadeusz Szubka, wyd. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1989, s. 407, *Pisma wybrane*, t. 1, seria: Rozprawy Wydziału Filozoficznego, nr 48.
- Kamiński** Stanisław, ks., *Filozofia i metoda. Studia z dziejów i metod filozofowania*, do druku przygotował Józef Herbut, wyd. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1993, s. 201, *Pisma wybrane*, t. 2, seria: Prace Wydziału Filozoficznego, nr 52.
- Kamiński** Stanisław, ks., *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, do druku przygotował Andrzej Bronk, wyd. 4., popr., Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1992, s. 384, *Pisma wybrane*, t. 4, seria: Prace Wydziału Filozoficznego, nr 54.
- Kiereś** Barbara, *Hessen Sergiusz*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 4, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2003, s. 413-414.
- Kiereś** Barbara, *Wychowania filozofia*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 9, wyd. Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2008, s. 857-864.
- Kiereś** Henryk, *Humanistyka*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 4, wyd. Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2003, s. 639-640.
- Krąpiec** Mieczysław A., *Dobro wspólne*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 2, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2001, s. 628-639.
- Krąpiec** Mieczysław A., **Podbielski** Henryk, *Arystoteles*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 1, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2000, s. 344-351.
- Kunowski** Stefan, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1993, s. 264.

- Lach-Rosocha** Jadwiga, *Problemy wychowania moralnego w duchu pedagogiki kultury*, [w:] *Pedagogika kultury — wychowanie do wyboru wartości*, red. Bogusław Żurkowski, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2003, s. 37-56.
- Lee Sang-O**, *Eduard Sprangers Beitrag zur Theorie der Erwachsenenbildung*, Eberhard-Karls-Universität, Tübingen 1994, s. VII, 150.
- Lepa Adam**, bp, *Mass media i tożsamość Polaków*, wyd. Tygodnik Katolicki Niedziela, Częstochowa 1996, s. 71, zeszyt „Niedzieli”, nr 1.
- Lepa Adam**, bp, *Świat manipulacji*, wyd. 1., Tygodnik Katolicki Niedziela, Częstochowa 1995, s. 230; seria: Biblioteka „Niedzieli” nr 18; wyd. 2. porzesz., Częstochowa 1997, s. 253, seria: Biblioteka „Niedzieli”, nr 40.
- Lepa Adam**, bp, *Manipulowanie człowiekiem jako problem współczesnej pedagogii*, „Ethos”, r. 1992, nr 1.
- Lepa Adam**, bp, *Pedagogika mass mediów*, wyd. 1., Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1999, s. 248; wyd. 2. poszerz., Łódź 2000, s. 255.
- Lepa Adam**, bp, *Media i postawy*, wyd. Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 2001, s. 141.
- Lepa Adam**, bp, *Funkcja logosfery w wychowaniu do mediów*, wyd. Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 2003, s. 262; wyd. 2. popr., Łódź 2006, s. 264.
- Lepa Adam**, bp, *Mechanizmy propagandy*, wyd. Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, Radom 2003, s. 13.
- Lepa Adam**, bp, *Świat propagandy*, wyd. 1., Tygodnik Katolicki Niedziela, Częstochowa 2006, s. 183, seria: Biblioteka „Niedzieli” nr 7.
- Maryniarczyk** Andrzej, SDB, **Stępień** Katarzyna (red.), *Dusza. Umysł. Ciało. Spór o jedność bytową człowieka*, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2007, s. 522.
- Maryniarczyk** Andrzej, SDB, **Stępień** Katarzyna (red.), *Błąd antropologiczny*, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2003, s. 407.
- Maryniarczyk** Andrzej, **Sajdek** Paweł, *Dobro*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 2, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2001, s. 614-628.
- Postęga** myślenia. *Materiały z sympozjum, 17 listopada 1997*, red. Beata Kałęba, Szczepan Cątek, wyd. Bratnia Pomoc Akademicka im. Św. Jana z Kęt „Cantianum”, Kraków 1998, s. 79.
- Stróżewski** Władysław, *Aksjologiczna struktura człowieka*, „Kwartalnik Filozoficzny”, t. XXVI: 1998 zeszyt 4, s. 21-46

Stróżewski Władysław, *Aksjologiczna struktura człowieka. Zarys problematyki* [w:] *Posługa myślenia. Materiały z sympozjum, 17 listopada 1997*, red. Beata Kalęba, Szczepan Cątek, wyd. Bratnia Pomoc Akademicka im. Św. Jana z Kęt „Cantianum”, Kraków 1998, s. 51-61.

Stróżewski Władysław, *Istnienie i wartość* [tytuł okładkowy: *Istnienie i wartość. 1. U podstaw problematyki wartości. 2. Prawda, dobro, piękno. Komentarze i interpretacje. 3. W kręgu wartości szczegółowych*], wyd. Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1981, s. 385.

Stróżewski Władysław, *W kręgu wartości*, wyd. Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1992, s. 175.

Stróżewski Władysław, *Wielość nauk i jedność wiedzy*, „Acta Universitatis Jagellonicae”, r. 10: 1993, nr 8 (167), 31 maja 1993, s. 10-12.

Szuman Stefan, *Plastyczność psychiki dorosłych*, „Praca Oświatowa. Miesięcznik”, r. 1: 1935, nr 6-7, s. 289-295.

Szuman Stefan, *Afirmacja życia jako problem wychowania dorosłych*, [z oryginału niemieckiego przetłumaczyła Wanda Marokini], „Praca Oświatowa. Miesięcznik”, r. 2: 1936, nr 3, s. 129-142.

Szuman Stefan, *Filozofia a wychowanie dorosłych*, „Praca Oświatowa. Miesięcznik”, r. 3: 1937, nr 2, s. 65-80.

Szuman Stefan, *Czy filozofia jest potrzebna? (Z portretem i życiorysem Autora)*, nakł. Lwowska Biblioteczka Pedagogiczna, druk. Nowa Drukarnia Lwowska, Lwów 1938, seria: Licealna Biblioteczka Filozoficzna t. 15, s. 30.

Toros Lucjan, *Sztuka i wychowanie dorosłych (wybrane zagadnienia)*, wyd. „Ypsilon”, Warszawa 1999, s. 224.

Tytko Marek Mariusz, *Artysta a wychowawca w koncepcji Stefana Szumana*, [w:] *Intersubiektywność sztuki w recepcji i tworzeniu. Diagnoza, edukacja, wsparcie rozwoju. Praca zbiorowa*, pod red. Katarzyny Krasoń, Beaty Mazepy-Domagaly i Arkadiusza Wąsińskiego, wyd. Centrum Ekspresji Dziecięcej przy Bibliotece Śląskiej, Wyższa Szkoła Administracji, Bielsko-Biała — Katowice 2009, s. 304-309.

Tytko Marek Mariusz, *Media w wychowaniu (ujęcie aksjologiczne)*, „Wychowawca. Miesięcznik Nauczycieli i Wychowawców Katolickich”, r. 2008, nr 12 (192), s. 5-6.

Tytko Marek Mariusz, *Stefana Szumana koncepcja wychowania przez sztukę*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków [w druku].

Tytko Marek Mariusz, *Szuman Stefan Bolesław Teodor*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 9, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2008, s. 312-314.

Woroniecki Jacek, OP, *W szkole wychowania. teksty wybrane*, Wydawnictwo Fundacja Servire Veritati Instytut Edukacji Narodowej, Lublin 2008, s. 257.

Wrońska Katarzyna, *Aksjologiczne podstawy zasady naśladowania w wychowaniu*, [w:] *Wartości — społeczeństwo — wychowanie. Studia z pedagogiki społecznej*, red. Franciszek Adamski, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. MCLX, „Prace Pedagogiczne” nr 21, Kraków 1995, s. 103-109.

Żurkowski Bogusław, *Aksjologiczne implikacje wychowania*, [w:] *Myśl pedagogiczna przelomu wieków*, red. Tadeusz Aleksander, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2001, s. 149-152.

Żurkowski Bogusław, *Humanizm pedagogiki kultury*, [w:] *Pedagogika kultury — wychowanie do wyboru wartości*, red. Bogusław Żurkowski, wyd. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2003, s. 13-25.

Żurkowski Bogusław, *Wychowanie do wyboru wartości*, [w:] *Wychowanie na rozdrożu. Personalistyczna filozofia wychowania*, red. Franciszek Adamski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1999, s. 145-151.